

Історична регіоналістика

УДК 94 (477) «16» - 05

Т. В. Кобзева

З ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. ГРИГОРІЙ ДОНЕЦЬ

У статті розглядається життя та діяльність одного з найвідоміших у Слобідській Україні полковників – Григорія Донця. Він був засновником багатьох слобід та містечок на Харківщині, вів безперервну боротьбу з татарами, займався благодійною діяльністю.

Ключові слова: Григорій Донець, полковник, козаки.

В статье рассматривается жизнь и деятельность одного из самых известных в Слободской Украине полковников – Григория Донца. Он был основателем многих слобод и местечек на Харьковщине, вел непрерывную борьбу с татарами, занимался благотворительной деятельностью.

Ключевые слова: Григорий Донец, полковник, казаки.

Grigoriy Donets' life and activity, one of the most famous colonels in Slobodskaya Ukraine, is regarded in the article. He was a founder of a lot of slobodas and settlements in Kharkov region; conducted the continuous fight with the Tatars; was engaged in patronage activity.

Key words: Grigoriy Donets, colonel, Cossacks.

Постановка проблеми. Харківщина – центр Слобідської України. Активне освоєння цієї території відбувалося в другій половині XVII ст. Тут оселялися козаки та охочі, будували житло, обробляли землю, організовували свою діяльність. Таких населених пунктів, слобід і містечок, були десятки. Управління ними здійснювали полковники, яких призначав московський цар. На чолі Харківського полку протягом 23 років стояв Григорій Донець. Із його ім'ям пов'язане будівництво ліній укріплень, міст, успішна боротьба з татарами. За його полковництва Ізюмський слобідський полк був виділений з Харківського й м. Ізюм стало п'ятим полковим містом Слобідської України. Козаки цих двох полків під керівництвом Григорія Донця збудували так звану «Нову лінію» укріплень, яка перетинала всю Слобожанщину й відіграла надзвичайно важливу роль у боротьбі з татарами. Неодноразово полковник Донець отримував від московського уряду жалованні грамоти, що було свідченням його високого авторитету. Відзначився Григорій Донець ще й тим, що значні кошти вкладав у розбудову церков та монастирів.

Харківський полковник Г. Донець за роки свого полковництва зробив великий внесок у розвиток цього регіону. Але знаємо ми про його діяльність дуже мало. Опубліковані матеріали

про життя й діяльність Григорія Єрофійовича не систематизовані.

Аналіз актуальних досліджень. Перші дослідження життя та діяльності полковників Слобідської України з'явилися ще наприкінці XIX ст. у роботах Є. Альбовського. На початку минулого століття найбільший внесок у дослідження цієї теми зробили Д. І. Багалій, потім В. Л. Маслійчук, С. В. Потрашков. Але серед робіт цих учених немає досліджень спеціально про діяльність полковника Григорія Донця.

Мета статті. На основі досліджень відомих істориків розкрити життя та діяльність полковника Харківського та Ізюмського полків Григорія Єрофійовича Донця.

Виклад основного матеріалу. Харківський полковник Григорій Донець – відома в історії Слобожанщини особа. Він вважається засновником багатьох слобід і містечок на території свого полку. З його ім'ям пов'язані широке будівництво, укріплення міст, успішна боротьба з татарами.

Григорій Єрофійович Донець – харківський полковник з 1668 по 1691 рік. Дата його народження невідома. Та й походження точно не встановлене. Самі Донці виводять свою генеалогію зі старовинного польського роду Захаржевських. Правда, сам Григорій Єрофійович ніколи себе так не називав. А от гетьманська старшина називала його «Захар'яшевичем».

Вчені – історики, які займалися вивченням життя і діяльності роду Донців, відкидають версію про належність їх до польського шляхетського роду Захаржевських, бо немає документів, які це підтверджують. Такої думки притримувався історик Є. Альбовський. Д. Багалій походження Донців пояснює так: «Родоначальник Донців був простий виборний козак Грицько Донець, котрий і прізвище своє отримав через те, що прийшов з Дону...» [3, с.67].

Думаю, має право на існування й така точка зору: «Род Захаржевских принадлежит к гербу Долива. К этому старинному польскому гербу принадлежали также польские короли, очень многие знатные польские и литовские роды. Все мужчины рода Григория Ерофеевича Донца - Захаржевского были военными и вошли в историю, как защитники Слободской Украины и Харькова» [10, с.10].

Козак з ім'ям та прізвищем Григорій Донець вперше згадується серед полковників наказного гетьмана І. Безпалого в травні 1659 року, що воювали на боці Москви проти гетьмана І. Виговського. В 1660 році – це простий козак Харківського полку, в 1662 році – десятник, а під час полковництва І. Сірка – сотник Харківського полку. В 1666 році сотник Григорій Донець возив до Москви полонених на Тору татар, за що отримав гроші й сукна від царя [6, с.51].

Полковником Г. Донець стає в 1668 році після смерті вірного московському уряду полковника Федора Ріпки. На раді в Харкові Григорія Єрофійовича одногосно обрали полковником, бо знали як людину, що прославилася своїми подвигами [2, с.59]. Цього ж року Г. Донець їде до Москви, де з рук царя Олексія Михайловича отримує грамоту [9, с.15]. Це була перша в історії Харківського полку царська жалованна грамота, видана на ім'я Григорія Донця Харківському полку. В Розряднім приказі було записано, що в Харкові полковником став Григорій Донець. Із універсала Донця дізнаємося, що він зробився полковником Харківським по указу царя за свою вірну службу московському цареві. Таким чином, Григорій Донець стає першим полковником, чії повноваження були підтвержені царською жалованною грамотою. Його попередники (ім'я першого невідоме, Іван Сірко, Федір Ріпка) не мали таких грамот. Свою відданість московському уряду Г. Донець довів тим, що вже в 1670 році допомагав придушувати повстання С. Разіна, що розповсюдилось і на Харківський полк [6, с.51]. Разінці поширили грамоту, в якій пропонували слобідським козакам союз. Але Григорій Донець

твердо стояв на позиції не вступати ні в які переговори з бунтарями.

З цього часу історія Харківського полку тісно пов'язана з полковницькою діяльністю династії Донців, першим з яких був Григорій Єрофійович. Двадцять три роки – з 1668 по 1691 – стояв він на чолі Харківського полку і зробив великий внесок у розвиток цієї частини Слобожанщини.

Історії мало відомо про діяльність перших полковників, але про Г. Донця з впевненістю можемо сказати, що він зробив багато для оборони краю та його заселення.

По території Слобожанщини проходили Муравський, Ізюмський та Кальміуський шляхи, по котрим татарські орди здійснювали спустошливі набіги. Такі набіги траплялися майже кожного року. Козаки під керівництвом Григорія Донця постійно відбивали татарські напади (1672 р., 1673 р., 1675 р., 1676 р., 1679 р.), неодноразово переслідуючи їх загани. В 1672 році Г. Донець зі своїми козаками розбив татар під Мерефою «и взял в плен их предводителя». За це полковник Донець отримав від царя грамоту. В 1679 році татари зруйнували Чугуїв. Але під стінами Харкова 10-тисячна орда була переможена Григорієм Донцем. При цьому він визволив усіх полонених, відбив захоплену здобич та переслідував татарські загани аж до р. Берестової [2, с. 75-76].

У 1680 році татари здійснили найжорстокіший набіг на Слобідську Україну. Господарство Григорія Донця також постраждало. Д. Багалій пише: «Сплондрували татари в тому ж Харківському повітові деревню полковника Григорія Донця і 8 хуторів, взяли в неволю 4 челядників і 25 чоловік посполитих, захопили 1104 голів панської худоби (174 коней, 30 голів товару і 900 овець), унесли 30 вуликів бджіл, пограбували й спалили 11 дворів. У хуторах забрали все збіжжя хуторян, захопили рогату худобу, попалили хати, будівлі й хліб. Усього убили і повели в неволю 215 чол...» [3, с.49]. На чолі полку вирушив Донець до Золочева, де й відбулися дві битви, у яких українці виявили неабияку рішучість і хоробрість. Козакам удалося розбити татарську орду і визволити невільників та повернути худобу.

У 1687 році Азовська орда (5 тис. чол.) палила та грабувала оселі Харківського та Ізюмського полків, але знову її розбив той же Донець. 1689 року татари знову намагалися здійснити набіг на Харківський полк. Але дійти їм вдалося лише до Водолаги, де й були вони розбиті козаками Г. Донця.

Григорій Єрофійович був не тільки досвідченим і хоробрим воїном, а ще й

діяльним адміністратором. У часи його полковництва були значно укріплені міста Харківського полку, виникли нові фортеці: Золочів, Соколов, Новий Перекоп. Григорій Донець «осадив» м. Нововалковий (Таранівку) і Нову Водолагу. Також його вважають засновником сіл Рокитне, Борки, що розташувалися за декілька верст від Мерефи, слободи Великий Бурлук на р. Бурлук [6, с. 51- 53]. «У 1674 р. у Харківському полку було 20 городів і слобод, і козаків полкової служби 5055 чол., а у 1677 р. – 20 городів і 4 слободи, козаків полкової служби 7733 чол.» [3, с. 67].

Протягом 1679 – 1680 рр. козаки Харківського та Ізюмського полків під керівництвом Григорія Донця збудували так звану «Нову лінію» укріплень. Ця лінія перетинала всю Слобожанщину, починаючи від Солоного (теперішній Слов'янськ), далі слідували Ізюм, Царборисів (теперішній Червоний Оскол), Балаклія, Лиман, Зміїв, Соколове, Валки, Новий Перекоп, Ольшани, Золочів. По всій лінії йшов вал з ровом, на якому стояли фортеці та остроги. У Д. Багалія читаємо: «Біля усіх городів Нової лінії були збудовані кріпості, і сю тяжку роботу головним чином зробили козаки Харківського полку під проводом полковника Гр. Донця: великоросійських служилих людей там не було. Одного вала було зроблено 7575 сажнів і засіки 8106 сажнів... Нова лінія удовжила стару і так званий «Перекопський вал», що простягся од верховин Коломака до верховин Мжі» [3, с.59].

Побудова Нової лінії мала надзвичайно важливе значення в боротьбі з татарами. Царський уряд був дуже вдячний Г. Донцю за її будівництво. В 1684 році полковник отримує другу жалованну грамоту з Москви. В ній підтверджувалися пільги, надані йому грамотою 1682 року й надавались інші. Григорій Єрофійович ставав повноправним хазяїном у своєму полку, не залежав ні від російських воевод, ні від чиновників.

Полковник Донець керував харківськими козаками при будівництві Ізюмської смуги, побудові фортець в Ізюмі, Савинську, Андрієвих Лозах, Остропіллі, Бишкіні, Новому Маяцьку, Лимані, Кам'янці, Козацькій Пристані тощо [6, с.52].

Заселення Ізюмського полку розпочав балаклійський полковник Яків Черніговець, а Г. Донець зі своїм старшим сином Костянтином продовжив цю справу. Я. Черніговець збудував невеличку кріпость Ізюм, а «новий великий город, але на правому березі Донця, де в його вливається Мокрий Ізюмець, був збудований Г. Донцем і в нього був перенесений і невеличкий

перший Ізюм. Місто було осажено Донцем, котрий привів для роботи більш 1500 козаків Харківського полку, збудувалося дуже гарно по плану і швидко зробилося полковим городом Ізюмського Слободського полка...» [3, с.34]. У 1682 році в Ізюмі проживало лише 300 чоловік. Для того, щоб заселення проходило швидше, Донець сам вирішив поселитися в Ізюмі. Цього ж року Григорій Єрофійович отримав від московського царя грамоту, в котрій йому «дозволялося жити в Ізюмі і закликати туди...вільних українців на слободи із Харківського, Охтирського і Сумського полків, будувати самим місто і вільно селитися там...без воевод, пахати пашню і володіти всякими угодами...» [3, с.34]. У 1691 році на території Ізюмського полку проживали вже 9316 козаків [3, с.46]. Тоді були «осажені» також Дворічна, Остропілля, Новий Перекоп, Сеньків, Куп'янськ, Каменка – це були невеличкі малозаселені (23-48 сімей) слободи. При гирлі Торця була збудована Григорієм Донцем Козацька Пристань – невеличкий земляний городок.

Через деякий час Г. Донець знову переїжджає до Харкова, а син Костянтин залишається в Ізюмі. Зроблено було це, мабуть, для того, щоб прокласти стежку своєму старшому сину до самостійного управління в Ізюмі. Полковник Донець старів і хотів ізюмське полковництво передати Костянтину, а харківське – молодшому сину Федору. З цією метою Григорій Єрофійович вкотре вирушає до Москви, а в 1685 році виїжджає туди й Костянтин з проханням про виділення Ізюмського полку з Харківського та отримання грамоти на управління в ньому. Костянтин Донець отримав жалованну грамоту на полковництво, але разом із батьком Григорієм Донцем. Ізюмський полк був виділений з Харківського, до нього приписано 13 міст та містечок з 2200 козаками [3, с. 69]. Таким чином, місто Ізюм стало п'ятим полковним містом.

Полковник Григорій Донець все життя залишався вірним російському царю, завжди виступав проти антиросійських сил. Царський уряд віддячував полковника за вірність. За виразом Є. Альбовського, Г. Донець «перебував у фаворі в царського уряду», часто їздив до Москви, отримував пожалування і грамоти (1669, 1678, 1679, 1680, 1682, 1684, 1686 рр.). Про довіру царського уряду до Г. Донця свідчить той факт, що в 1678 році уряд довірив йому з козаками перевезти на Дон гроші татарам для викупу відомого російського воєначальника В. Шереметьєва. Мав Донець високий російський чин стольника (вищий ніж полковничий). «...В царствование Иоанна и Петра

Алексеевича он был пожалован званием стольника, почему в универсалах и других бумагах именовался: «стольник и полковник» [2, с. 66]. Єдине, в чому царський уряд відмовив Г. Донцеві – це в спробі завести «смольчужное дело», пояснюючи це загрозою вирубки лісів.

Донці користувалися великим авторитетом у Харківському та Ізюмському полках. До того ж, цей рід був найбагатшим на Слобожанщині. «Харківський полковник Г. Донець мав на р. Удах деревню з державським подвір'ям, хазяйством, челяддю – себто прислужниками і підданими; була в нього ще слобідка Водолажка теж з українським населенням» [3, с. 94]. Йому належали землі по р. Уди, слободи Довжик і Рогозянка (Золочівський р-н), землі довкола с. Бабаї, села: Березове, Коротич, Лідне, Жихор, Гіївка, Буди, Рокитне (Харківський р-н), Стара і Нова Водолаги, Борки, Комарівка та ін. [6, с. 53]. Він мав величезні отари овець, табуни коней. Активно займався промислами й підприємницькою діяльністю (млинарством, селітроварінням, виробництвом дьогтю).

Як бачимо, Г. Донець був людиною багатою. Але, маючи велику владу, він не забував про примноження свого багатства. Траплялися випадки, коли полковник кривдив своїх полчан, забирав ґрунти в старшин і козаків, оформляючи це у вигляді купчих; утискував козаків. Здійснив він набіг на промисел вільшанського жителя Ф. Селітряника, захопив млин у колишнього сотника К. Сатина. Та особливо відзначився Г. Донець утисками російських служилих людей, забираючи їх ґрунти у «свою вотчину». За 23 роки полковництва Донця на нього були написані дві скарги [3, с. 73]. Мабуть, через це деякі дослідники вважають Григорія Єрофійовича людиною жорстокою та свавільною. «Это простой казак, энергичный, умный, хотя даже неграмотный..., несправедливый к своим подчиненным, хитрый и до крайности жадный к наживе» [9, с.15-16].

Необхідно віддати належне полковнику Григорію Донцю в тому, що він не тільки нагромаджував багатства задля багатства, але й займався благодійною діяльністю. Значні кошти він витратив на розбудову Успенської церкви в Харкові. Але найбільшою його заслугою стало заснування Курязького монастиря (у 9 верстах від Харкова). На місці монастиря була колись пасіка Олексія Курязького серед густого лісу, що йшов тоді від Харкова до Куряжа. Г. Донець разом зі старшинами Харківського полку купив за 200 злотих цю землю. На монастирське господарство, крім землі, вони виділили 100 овець, волів, бджіл. Крім того, Донець одвів новому монастиреві ліс вверх по р. Куряжу, а в ширину

на 1 версту і подарував свій власний ґрунт. У 1678 р. Григорій Єрофійович передав Курязькому монастиреві займанщину двох мельників. Земельні вклади в монастир робив увесь рід Донців: Костянтин дав монастиреві чотири озера коло річки Чепеля, Федір – кілька гектар землі, укупі з братом Іваном – млин із землею по р. Уди, Ізюмський полковник Михайло Костянтинович Донець віддав Чепельську дачу з лісом і сінокосами [3, с. 159]. Для «устройства» монастиря були викликані зі Святогорської обителі архімандрит Іоїль з братією – він і був першим настоятелем цього монастиря. Деякий час монастир існував на пожертвування, які робив Григорій Донець та його нащадки [2, с.65].

Полковника Г. Донця тривожила думка про спадкове полковництво. І за своє життя він зробив усе можливе, щоб після його смерті полковником Харківського та Ізюмського полків залишилися його діти. Та й самі полчани підтримували рід Донців, бо, як писали вони в проханні до царя, полковник з чужого роду може їх знищити. Після смерті Григорія Єрофійовича його наступником у Харкові залишився син Федір, а в Ізюмі – Костянтин. Після смерті Федора Донця в 1705 році харківські полчани подали прохання, щоб у них було поставлено полковником зятя Григорія Донця, котрий у цей час був полковником ізюмським, – Федора Шидловського. Взагалі рід Донців дав Слобожанщині 5 полковників: 2 – Харківському полку, 2 – Ізюмському, 1 – Сумському [3, с. 72].

Донцям дуже хотілося мати друковану книжечку про їх лицарські вчинки, й вони замовили до цієї справи Орновського. Саме він і склав похвальне слово Федору Донцеві-Захаржевському й усьому роду Донців. Але діти Григорія Донця не зробили для Слобожанщини так багато, як їх батько.

У 1690 році Григорій Донець прийняв чернецтво з ім'ям Авдій у Куряжі. Помер він 18 липня 1691 року в слободі Водолага. Похований у Курязькому монастирі. Його образ яскраво подано в маловідомих художніх творах репресованих письменників М. Горбаня «Козак і воевода» (1929 р.) і Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» (1930 р.) [6, с. 54].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Григорій Донець – визначна постать в історії Слобожанщини. Його життя та діяльність були спрямовані на розбудову цього краю та захист його від зовнішніх ворогів. Полковника Донця вважають засновником багатьох слобід і містечок. Під його керівництвом була збудована Нова лінія укріплень, яка захищала населення Слобідської України від нападів та-

тар. За його полковництва був утворений Ізюмський полк. Діяльність Григорія Донця була високо оцінена московським урядом, від якого він отримав кілька жалованних грамот. Полковник Донець був людиною багатою. Значну частину своїх коштів він вкладав у розбудову церков. Він став засновником Курязького монастиря. Його образ яскраво відображений у художніх творах.

Подальші дослідження необхідно спрямувати на розкриття питання про походження роду Донців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альбовский Е. А. Валки, украинский город Московского государства / Альбовский Е. А. – Харьков: СП «Фолио», 1993. – 53с.
2. Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка / Е. А. Альбовский // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю на 1895 г.» / Харьков: Типография Губернского правления, 1895. – С.1–99.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Багалій Д. І. – Х.: Основа, 1990. – 256с.
4. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение II. – М., 1857. – 605с.
5. Историческая хронология Харьковской губернии [Текст] / сост.: К. П. Щелков. – [Репр. изд.]. – Х.: Сага, 2007. – VI, 365, [6] с. – (Харьковская историческая библиотека).
6. Маслійчук В. Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 рр. / Маслійчук В. Л. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 124с. – (Харківський біографічний словник).
7. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659-1765рр. [Текст] / Олег Корнієнко. – К.: Наш час, 2008. – 488 с., [4] арк. іл. – (Невідома Україна). – Бібліогр.: с.473 – 488.
8. Потрашков С. В. Харьковские полки: начало / С. В. Потрашков // Позиция. – 1991. – № 1 – С.102 –109.
9. Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории / Потрашков С. В. – Х.: «ОКО», 1998. – 151с.
10. Чернай О. Донец-Захаржевские / О. Чернай // Панорама. – 1995.– № 10. – С. 10.